

Tudtak-e a magyar királyok magyarul?

Adalékok a magyar nyelv státuszának kérdéséhez a királyi udvarokban

1. Bevezető. A Balassi Intézet 2017-es Vendégoktatói Konferenciáján egy nagyon izgalmas feladatra kaptam felkérést Maróti Orsolya tagozatvezetőtől, nevezetesen arra, hogy tartsak előadást Híres nyelvtanárok és nyelvtanulók címmel. Jelen dolgozatom megírását e tágabb témakör inspirálta: az anyaggyűjtés közben szembesültem ugyanis a ténnyel, mennyi bizonytalanság, feltételezés lengi körül azt az egyszerű – és kultúránk, nemzeti önbecsülésünk szempontjából lényeges – kérdést, hogy tudtak-e koronás főink, a magyar királyok (királynék) magyarul. Célom elsődlegesen a figyelemfelkeltés, a gyéren felbukkanó információk összegyűjtése, a meglévők kiegészítése, a további kutatások inspirálása volt.

Munkámat filológiai tekintetben két részre kellett osztanom. A tőlünk távolibb időszakban, amely a 14. századtól nagyjából a Habsburg-házi uralkodók megjelenéséig, a 16. század közepéig tartott, kevés forrásértékű adattal találkoztam, ezért itt főként arra szorítkoztam, hogy a történészek pro vagy kontra állításait nyelvtanári ismereteimre, tapasztalataimra támaszkodva véleményezzem, továbbgondoljam. Valamivel könnyebb dolgom volt az utóbbi háromszáz év királyaival, akiknek életéről, neveltetéséről több (de nem elég) írásos anyag áll a rendelkezésünkre. Mindkét periódusban a trónjukat hosszabban elfoglaló, a magyar nyelvvel valamilyen módon összefüggésbe hozható uralkodókkal, azok családtagjaival foglalkozom, tehát mindazokkal, akik beszélték/beszélhették, tanulták/elsajátították nyelvünket, illetve azokkal is, akik a magyar nyelv fejlődése, elismertetése tekintetében említésre méltót cselekedtek. (A taglalt történelmi alakokhoz uralkodásuk dátumát írom.)

2. Az Árpád-ház kihalásától a Habsburg-házi királyokig. Ha elfogadjuk a feltevést, hogy Árpád-házi királyaink udvarában a magyar nyelv különféle területi változatai is betöltötték a közvetítő szerepet a mindennapi életben, a dolgozatomban felvetett kérdés egyik időbeli határát 1301, az Árpád-ház kihalásának éve adja, azon egyszerű okból, hogy ezután jelentek meg idegen dinasztiákból származó királyok a magyar trónon. Bár a történelmi hűség kedvéért hozzá kell tennem: két Árpád-házi királyunk is idegen nyelvi környezetben nevelkedett. Elsőként rögtön a Szent Istvánt követő Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046), akinek apja Orseolo Otto velencei dózse, anyja pedig István király húga volt. Kamaszként, 1026-ban, 15 évesen kényszerült nagybátyja udvarába menekülni. Noha – nem alap nélkül – meglehetősen negatív színben feltüntetett királyunk, s a krónikáirók egyenesen idegenszívűnek titulálják a német és olasz kegyenceit támogató, a magyarságot lenéző politikája miatt, másfél évtizedet meghaladó itt tartózkodása alatt el kellett sajátítania a magyar nyelvet, ha szót akart érteni a magyar nemességgel.

Mellette az utolsó Árpád-házi király, III. András magyartudásával kapcsolatban merülhetnek még fel kételyek (ROKAY 1997: 27): anyja olasz volt, s apai ágon is voltak olasz felmenői (apai nagyanyja Aldobrandini Estei Beatrix, a ferrarai örgróf lánya volt). Félig magyar, félig olasz apja, István herceg (II. András fia) korán elhunyt, ezért olasz rokonsága nevelte fel olasz nyelvi környezetben. A tudatot, hogy a magyar trón várományosa, ébren tartották ugyan benne, de arról, hogy magyarul taníttatták volna, nincs adatunk. Mielőtt azonban végérvényesen a magyart nem beszélő uralkodóink sorába helyeznénk, vegyük figyelembe a következőket. 1290-ben, 25 évesen koronázták királlyá, és ekkor – az imént írtak alapján – valóban nem érthette magyar alattvalóit. Az ellenben nem életszerű, hogy az elkövetkező 11 évben ne sajátította volna el a nyelvünket. (Nyelvészajátításon egy nyelv természetes körülmények között történő megtanulását értem.) Feltételezésemet támasztja alá a magyar nemesség, főnemesség akkori műveltségi állapota: sem az írástudás, sem a latin megfelelő szintű ismerete nem volt általános, így ha a király közvetlenül, tolmácsok nélkül akart szót érteni udvarának magyar tagjaival, törekednie kellett a nyelvük megértésére, de ez volt a nemesség kimondott-kimondatlan elvárása is.

De mennyire igyekeztek megfelelni ennek az akaratnak az idegen dinasztiákból kikerülő királyaink? Amint az alábbiakból kitűnik, többen felismerték a gesztus fontosságát, és a rendek bizalmának megnyerése, de a kormányzás mindennapjaik megkönnyítése érdekében is törekedtek a magyar nyelv-ismeret megszerzésére. A nemesség részéről pedig a király magyarországi tartózkodása, a magyar szó iránti fogékonyasága az elfogadásnak, a status quo fenntartásának szimbóluma volt. Hogy a magyartudás sokat nyomhatott a latban, I. Miksa német-római császár (1508–1519) esete példázza, aki a Mátyás halála utáni időkben pályázott a magyar trónra. A megválasztása melletti érvek között a származásán kívül hangsúlyos helyet szánt ugyanis annak, hogy magyarul beszél, és Ausztria azon részén született (Bécsújhelyen), amely egykor Pannóniához tartozott (NEUMANN 2011).

2.1. Az Anjou-ház tagjainak magyartudásáról főként ROKAY idézett írása alapján szólok. Első Anjou királyunk, Károly Róbert (1308–1342) *Caroberto* néven látta meg a napvilágot 1288-ban Nápolyban. A történeti írások nem biztosak magyartudásában (már ha egyáltalán fontosnak tekintik megemlíteni aényt). Az ismeretes, hogy Nápolyban francia nevelést kapott, és serdült gyermekként került el magyar nagyanyja, Árpád-házi Mária mellől: a Képes Krónika szerint először 1299-ben, 11 évesen hozták Magyarországra rövid időre mint a trón egyik várományosát. Első, 1301-es megkoronázása idején 13 éves volt, amikor pedig 1308-ban (ténylegesen és érvényesen) elnyerte a trónt, 20 éves. A két utóbbi dátum közötti éveket nagyrészt horvát, szlavón hívei között töltötte, tehát 1308-ban biztos használója lehetett a francia és a délszláv nyelveknek. Magyar beszédéről két forráskönyv képzelhető el. Ha nagyanyja mellett beszélt nyelvünket, lehetett akár magyar–francia (balansz) kétnyelvű: hétéves korára egy gyermek a felnőttekhez hasonló biztonsággal használja az anyanyelvét, birtokában van a grammatikai rendszerének, beszéde teljes mértékben tükrözi az anyanyelvi mintákat. Károly Róbert tizenéves korában hagyta el a nagyszüleit, tehát ekkor biztos használója lehetett a magyarnak. A hét évnyi szláv milió elhalványíthatta kompetenciáit, ám 1308 után a magyar környezetben a gyermekként elsajátított grammatikai rend-

szer és szókinsz rövid idő, akár egy év alatt megfelelő szintre fejlődhetett. (Arról nem beszélve, hogy a horvátok között is találkozhatott magyarokkal.)

Uralkodásának több mint három évtizede alatt tehát anyanyelvükön tudott szólni magyar alattvalóihoz. Már csak azért is így tehetett, mert elemi érdeke fűzte a megértésükhöz: ismeretes, hogy tudatosan új, hozzá hű arisztokráciára cserélte a régi nemzetségeket. Ha végignézzük az akkori fő tisztségeket betöltőkön, bőségesen megtaláljuk közöttük a későbbiekben meghatározóvá váló magyar főúri családok neveit: Széchenyi, Szécsi, Lackfi, Telegdi, Garai stb. Azt is tudjuk, hogy Károly Róbert sokat tett a latin írásbeliségért, az írás- és grammatikaoktatásért, ezért is nehéz elképzelni, hogy a nyelvek iránti érzékenységet meghazudtolva éppen a magyartól zárkózott volna el. Persze lehetséges egy másik történessor is: a nápolyi gyermekévek alatt a francia volt az anyanyelve, a magyar pedig a másodlagos, gyengébben beszélt nyelve (egyenlőtlen bilingvis volt), s Magyarországra érkezése után ez a helyzet megváltozott.

ROKAY PÉTER szerint az első Anjou király, akinek magyartudását közvetlen források igazolják, Károly Róbert fia, Nagy Lajos (1342–1382) volt. Sőt arra vonatkozóan is találunk dokumentumokban említést, hogy udvarában biztosan beszéltek magyarul: Lajos király olasz orvosának fia latin önéletrajzában említi például, hogy őt az udvarban a *Kys* jelzővel illették. Nagy Lajos magyar beszédképességének szintjéről (és a kíséretének büszkeségre okot nem adó latinjáról) pedig a velencei követ jelentéséből nyerhetünk képet. A követ a Szent Márk köztársaságával folytatott béketárgyalásról szóló tudósításában megemlíti, hogy a tolmács szerepét is betöltő esztergomi érsek megbetegedése miatt maga Nagy Lajos vállalta a latinul nem tudó magyar uraknak a tolmácsolást (ROKAY 1997: 27). Nagy Lajos lányáról, Máriáról (1382–1385) és az egy évig uralkodó II. (Kis) Károlyról (1385–1386), aki Nagy Lajos magyarul is beszélő udvarában töltötte ifjú éveit, ugyancsak nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy bírták a magyar nyelvet.

Lényegesebb kérdés azonban, hogy Mária férje, a kor legbefolyásosabb koronás fője, a 40 évig a magyar trónon ülő Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) cseh–magyar király, német–római császár értette, illetve használta-e a magyar nyelvet. Monográfiájának írója, MÁLYUSZ ELEMÉR szerint biztosan (idézi PÉTER 2004: 9). Zsigmond a kor szokásainak megfelelően 1379-től, 11 éves korától nevelkedett leendő apósa, Lajos udvarában egyértelműen azért, hogy felkészítsék az uralkodásra, amihez hozzátartozott az ismerkedés jövőendő országa szokásaival és nyelvével. Egy kis kultúrtörténeti kitérő: a Zsigmond idejében Európa egyik legjelentősebb királyi udvarának számító budai várban megfordult más művészekkel egyetemben a korszak híres vándordalnoka, a Minnesang költészeti utolsó képviselője, Oswald von Wolkenstein, aki háromszor járt Magyarországon (Zsigmond fontos diplomáciai küldetést is bízott rá). Itt tartózkodása alatt a magyar szóval is próbálkozott, amit a verseiben néhol találhatók, nehezen azonosítható magyar kifejezések bizonyítanak (SZENDE 2012). SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA és VIRÁGH LÁSZLÓ például egy 1425-ben történt balul sikerült pozsonyi élményéről szóló versét (Sie manger freut) említi. Ebben Wolkenstein egy emlékeztetésnek ígérkező, ám kellemetlenül végződő szerelmi légyottjának történetét éneкли meg, amikor is négy magyar botokkal támad rá, eme szitok kíséretében: „Fikd ebanyádat!”

(SZENTMÁRTONI SZABÓ – VIRÁGH 2001: 356). Az ominózus ige tárgyias alakja arról árulkodik, hogy meglehetősen elmélyedt a beszélt nyelv fordulataiban.

2.2. De térjünk vissza fő témánkhoz. A 15. század közepének trónviszályos korszakában négy évig (1440–1444) regnáló lengyel származású uralkodó, I. (Jagelló) Ulászló állítólag beszélt magyarul, de hogy miképpen tett szert nyelvismeretére, nem taglalják életrajzírói (SROKA 2003). Riválisát és legyőzőjét, V. Lászlót (az egyetlen Habsburg-házból származó királyunkat, aki Magyarországon látta meg a napvilágot) tudatosan készítették fel viszonylag hosszú uralkodására (1444–1457), mégpedig nem akárki, hanem Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa útmutatásai szerint (NÓTÁRI 2003: 00). Piccolomini a *Tractatus de liberorum educatione* című művét V. László nevelőjének szánta, és többek között arra hívta fel a figyelmét, hogy a királynak széleskörű műveltséggel kell rendelkeznie, hiszen a műveletlen király (*illiteratus rex*) olyan, mint a megkoronázott számár. A szükséges nyelvtudás megszerzésére lényegében a kevésbé unalmas természetes nyelvelsajátítást ajánlotta: a környezetében legyenek ifjak, „Egyik közülük magyarul, másik németül, harmadik csehül beszéljen, latinul azonban mindnyájan tudjanak” (idézi MÉSZÁROS 1981: 95).

A szintén Jagelló-házból származó II. Ulászlóról ragadványneve (*Dobzse* = 'jól van') alapján azt feltételezhetjük, hogy nem beszélte a magyart, de hosszú regnálása (ha részben névleges is volt) nem zárja ki annak ellenkezőjét sem. Fiát, a jobb sorsra érdemes II. Lajos cseh és magyar királyt (1516–1526) azonban gondosan válogatott nevelőkre és tanítókra bízta, így a humanista műveltség megszerzése mellett hét nyelv is szerepelt a nevelési tervében, de a fegyverforgatás, a táncművészet, a zene rejtelmeibe is bevezették. A magyar nyelvben „kiváltképen jártas volt, mert egészen magyarok között és magyar szellemben nevelkedett” (SZALAY 1879–1883a: 331).

3. A Habsburg- és a Habsburg-Lotaringiai-házból való uralkodók. ROKAY szerint II. Lajost követően Szapolyai János volt hosszú időkre az utolsó magyarul tudó királyunk, és I. Ferenc József (1867–1916) kell várnunk a következő, alattvalói nyelvét valamelyest bíró uralkodóra (ROKAY 1997: 28). A továbbiakban ezt a képet árnyalom.

Az előző időszakhoz képest különbségnek tekintem, hogy a 16–17. századtól nyomon követhető műveltségeszmény változásával lassan-lassan Magyarországon is kialakult egy latinul, de jó esetben németül, franciául is beszélő nemesi réteg, amely képes volt ügyei intézésére, jogai érvényesítésére akár idegen nyelven is. Ennek ellenére persze nem mondott le a királlyal szembeni régi kíváncsiságról: a kimondott-kimondatlan kérést, hogy a trónörökös nevelés részévé váljék a magyar tanulása, PELCZ KATALIN (NÁDOR 2000 nyomán) I. Ferdinánd 1550. évi V. törvénycikkéhez köti (PELCZ 2009: 18). A NÁDORNál és PELCZNél sem egészében idézett törvényt (az általam kiemelt részt elhagyták) viszont jóval később, csak 1839. október 17-én hozta meg az országgyűlés: „Az 1550:5, 1569:33 és 1572:2. tv.-cikkelyben gyökerezett nemzeti közóhajítás folytában ő cs. kir. apost. Felsege az ország rendeit biztosítani méltóztatott arról, hogy a korona örökösöknek, valamint a fels. uralkodó házból származandó többi főhercegeknek és her-

ceg asszonyoknak a magyar nyelv tökéletes tudományában még serdülő korukban beavatása – részéről nevelési rendszerül megállapítottatott légyen” (SZEKFÜ 1926: 491). A félreértés oka az lehet, hogy NÁDOR lábjegyzetében (2000: 69) a megjelenés helyes időpontját adja meg, de megfogalmazásában az idézet akár az 1550-ös törvénnyel is azonosítható. Hozzáteszem, az 1839-es törvény alappal tekinti előzményének a hivatkozott három előzőt, amelyek azonban csak az akkori koronahercegekre, Miksára, majd Miksa gyermekeire vonatkoztak. Az 1550. évi V. törvénycikk az ifjú Miksa behozását szorgalmazza az országba, „hogy a magyar nyelv használatát meg a katonai fegyelmet megtanulja”, az 1569. évi XXXIII. 1. paragrafusa Miksa két fiának hazahozatalát sürgeti Spanyolországból, hogy „alattvalóiknak, a kiknek egykoron fejeik lesznek, az erkölceit, törvényeit és szokásait [...] még ifjú koruk éveiben megtanulnák”. Ugyanennek a törvénycikknek a 2. paragrafusa ezt azzal egészíti ki, hogy ha a király hosszabb ideig távol van, egyiküket „(hogy a nemzet nyelvét is megtanulják) ameddig csak lehet, maga helyett Magyarországon hagyja”. Az 1572. évi. II. törvénycikk pedig Rudolf fejedelemre próbál hatni, hogy „most már szokjék hozzá a Magyarországon való lakáshoz és ahhoz, hogy a magyarországi ügyeket maga mellé vett magyarokkal kell tárgyalni és megismerni”. (Forrás: Ezer év törvényei.) A király vagy a trónörökös magyarországi tartózkodását különben az idézettekén kívül még többször is számon kéri a rendek, így az 1546. XVIII., 1547. V., 1550. IV., V. stb. törvénycikkekben.

Bírálom – akinek ezúton köszönöm a jobbító észrevételeit – hívta fel a figyelmemet annak a körülménynek a hangsúlyozására, hogy a Habsburg uralkodók a korábbiakkal szemben már nem magyar környezetben, hanem Bécsben vagy Prágában éltek. Ebből arra következtethetünk – teszem hozzá –, hogy fokozatosan megváltozik a magyartudáshoz, illetve magyartanuláshoz való viszonyuk, a magyar nyelv státusza, funkciója: a szűkebb-tágabb nyelvi környezet kényszerítő ereje gyengül, a mindennapi „munkához”, az uralkodói elképzelések megvalósításához, a megértéshez szükséges eszközből jogilag rögzített, formális elvárássá lesz.

3.1. Kezdve a Habsburg koronás fők sorát, I. Miksa Csehország és Magyarország királya (1564–1576), II. Miksa néven német-római császár, az életrajza szerint szintén komoly humanista képzést kapott; a latin, a német mellett tanulta a spanyolt, a franciát, az olaszt, a csehet és a magyart is. Ez utóbbiban viszont a történeti források szerint nem jeleskedhetett, mert megjegyzik, hogy a magyar urak „nehéz szívvel viselték, hogy ő is restelte ama csekély fáradságot, a melyet nemzeti nyelvünk elsajátítása megkívánt volna. S ez annál nehezebben eshetett, mert akkor még előkelőink sem voltak ahhoz szokva, hogy idegen nyelven társalogjanak” (SZALAY 1879–1883b: 101). III. Ferdinánd (1637–1657) ellenben állítólag hét nyelven is beszélt: németül, latinul, spanyolul, olaszul, franciául, csehül és magyarul (SZALAY 1879–1883c: 276).

3.2. Mária Terézia (1740–1780) ellenben nem tudott és nem is tanult meg magyarul. Mivel apja mindvégig reménykedett egy fiú trónörökös születésében, nevelésének célja nem az uralkodáshoz szükséges képességek kialakítása volt: oktatták latinra, spanyolra, olaszra és franciára, táncolni, célba löni, de magyarra nem (POÓR 1992a: 5). Noha felvilágosult abszolutista uralkodóként elsősorban a latin és német szerepének megerősítésén munkálkodott, több, a magyar nyelvet

előnyösen érintő intézkedése is volt, illetve bizonyítékok támasztják alá, hogy fiúgyermekei (volt belőlük bőven) nevelésének részét képezte a magyar. A politikai kényszerből megtett vagy tudatos koncepció részét képező döntései közül néhány: 1741-ben Pozsonyban a magyar rendek támogatásának megszerzése érdekében (gondoljunk a híres *Vitam et sanguinem pro rege nostro!* jelenetre), visszavont apja magyarellenos rendeleteiből néhányat, valamint megengedte, hogy a hadseregben a magyar is vezényleti nyelv legyen.

Szemponctomból kiemelendő, hogy Mária Terézia két intézménnyel közvetve hozzájárult a nem magyar ajkúak reguláris, iskolai körülmények között történő oktatásának megalapozásához, következésképpen ahhoz, hogy a magyar nyelvet tervezetten oktassák, mégpedig magas szintű nyelvpedagógiai ismeretekkel rendelkező, a kor színvonalának megfelelő nyelvkönyvek írására képes nyelvtanárok. Az egyik ilyen intézmény az 1746-ban megalapított jezsuita vezetésű bécsújhelyi Theresianum volt, amely 1749-ben vette fel a császárnő nevét. POÓR JÁNOS a következőképpen jellemzi a szerepét: „A Mária Terézia védnökségét élvező nemesi akadémia – a birodalmi arisztokrácia nevelő iskolájaként – mintegy szimbóluma volt a soknemzetiségű, jogilag és politikailag tagolt birodalmat finom eszközökkel összetartani és összekovácsolni óhajtó politikájának” (POÓR 1992b: 25). Széles tantárgykinálata a klasszikus tárgyak (grammatika, humán tanulmányok, filozófia, jogi ismeretek), a katonai iskolában elengedhetetlen vívás-, lovaglás-, táncórák mellett tartalmazott nyelvórákat is, így a francián, németen kívül a magyart is oktatták a birodalom vezető arisztokrata családjaiból származó ifjaknak. POÓR megjegyzi, hogy 1772-ig a beiratkozott diákok hatoda magyar volt, az intézmény lépcsőit koptatták például a Perényi, Andrássy, Széchenyi, Festetich családok fiúgyermekei. A Theresianum magyartanára volt 1740-től 10 évig Adámi Mihály. Első kiadásban megjelent grammatikáját, az *Institutiones grammaticae Hungaricae*-t Károly főhercegnek ajánlotta, akinek magyartudásáról elismerően szólt előszavában: „in ihrer Landessprache an die treuehorsamsten ungarischen Stände”. Károly főherceg Mária Terézia másodszülött, 16 éves korában himlőben meghalt fiúgyermek volt, aki tudatosan készült az uralkodásra, s így gyakran összetűzésbe került az elsőszülött Józseffel. Ez utóbbi öccsével ellentétben nem fektethetett nagyobb energiákat leendő birodalma nyelveinek megtanulásába, így a magyarba sem, hiába voltak magyar nevelői (gróf Batthyány Károly, Bajtay Antal későbbi erdélyi püspök). Adámi nyelvtanán különben jól kimutatható a Theresianumban használt franciákönyvek pozitív hatása (SZILI 2014). Egy másik koronaherceg, Ferdinánd Károly Antal (Mária Terézia tizennegyedik gyermeke) magyartanulásáról tanárának, FARKAS JÁNOSnak 1771-ben megjelent *Ungarische Grammatik...* című munkájából értesülünk, mivel a szerző könyvét előkelő tanítványának ajánlotta.

A másik, Mária Terézia idejében, 1760-ban létrejött intézményben, a magyar testőrségnél ugyancsak folyt magyaroktatás, mégpedig az időszak olyan jeles nyelvmestereinek, nyelvkönyvíróinak közreműködésével, mint az említett Farkas János, valamint Márton József. A testőrírók jelentőségét ismerve a magyar nyelvű irodalom megteremtésében első pillanatra értelmetlennek látszik nyelvünk tanítása, de ne feledjük, a nemesség körében bőven akadtak a magyart alig vagy egyáltalán nem beszélők. Árulkodó adalék az akkori nyelvi helyzetre, hogy Adámi nyelvtanának 1763-

as második kiadását Bethlen Józsefnek ajánlja, az udvarban kancellárként szolgáló erdélyi Bethlen Gábor fiának, akinek első nyelve nagy valószínűséggel a német volt.

3.3. Az alábbiakban olyan uralkodóinkról kell szólnom, akik a magyar nyelvért folytatott küzdelmek idején ültek a trónon, és általában elmondható róluk, hogy (reálpolitikai megfontolásból) nem gáncsolták a nemesség ebbéli törekvéseit. II. Lipót (1790–1792) magyartudásáról nincs ismeretünk, viszont ő adta ki az 1790/91. évi XVI. törvénycikket, amely kimondja, hogy a magyar királyság területén hivatalos ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar pedig megtartassék. A törvény bennünket kiváltképpen érdeklő része: „Ő szent felsége biztosítja a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni; hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnasiumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, akik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy akik azt már tudják, magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesedésére; a kormányszéki ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók.”

Utódjáról, I. Ferencről (1792–1835) ugyancsak megleléssel jelenthetjük ki, hogy hagyta az 1792. évi VII., „A magyar nyelv tanításáról és használatáról” szóló törvénycikk megjelenését, ami újabb lépés volt a magyar hivatalos államnnyelvvé nyilvánításában: „Ő királyi felsége helyeslésével határozzák a karok és rendek, hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentul rendes tantárgy legyen, hogy ily módon bizonyos idő lefolyása alatt lassankint közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, a kik egyéb, rendszeren elvégzett tanulmányaik mellett a hazai nyelv ismeretét is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják. A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak. Azok a külföldiek azonban, a kik a közműveltségi tudományok tanulása végett látogatják a magyar egyetemet, vagy az akadémiákat, és nem szándékoznak valaha ez országban alkalmaztatást nyerni: a magyar nyelv tanulásának kötelezettsége alól mentessenek föl”.

V. Ferdinánd (1835–1848) 1836. évi III. és 1844. évi II. törvénycikkei jelentik a betetőzést a fenti folyamatnak: az előbbi egyik hivatalos nyelvvé tette a magyart, az utóbbi kizárólagos hivatalos (a törvényalkotásban, a hivatalokban, az országgyűlésben használt) nyelvvé. Az érdem nyilvánvalóan nem az uralkodóé, de valószínűsíthetjük, hogy erős ellenérzések nélkül írta alá a törvényeket, mivel egy általa is ismert, tanult nyelvről volt szó. A jószívű, befolyásolható, néha furcsán viselkedő V. Ferdinánd, akit kortársai gyengeelméjűnek tartottak (epilepszia gyötörhette, amit nevelői gyerekkorában veréssel „gyógyítottak”), gondos oktatásban részesült, a németen kívül tanulta a cseh, horvát, olasz, francia és nem utolsósorban a magyar nyelvet. Hogy milyen fokon beszélt, arról az 1847–48-as országgyűlést megnyitó pár magyar mondatának háttértörténetéből nyerhetünk képet. Állítólag hosszabb beszéddel készült, de unokatestvére, István nádor annyi kivetnivalót talált a kiejtésében (a szöveget is ő segített megfogalmazni), hogy végül csak pár mondat elmondására vállalkozott (PEZENHOFFER 2005).

Görög Demeternek, a korszak jeles polihisztorának tevékenysége újabb adalék ahhoz, hogy a magyar nyelv és Magyarország történelmének tanítása a 19. században beépült a császári-királyi családban a trónörökösök nevelésébe. Görög

Demeter három főhercegnek is a nevelője volt: 1803-tól oktatta József főherceget, majd az ő korai halála után 1808-tól rövid ideig Ferdinándot (a későbbi V. Ferdinándot), végül Ferenc Károlynak (Sissi apósának) a nevelője lett, egészen pontosan a nevelését irányító testületnek a vezetője 1808-tól 1824-ig. Felmerülhet a kérdés, hogy az akkortájt Bécsben tevékenykedő Márton József neve (ő az időszak legképzettebb, széles körű tapasztalattal rendelkező nyelvpedagógusa, több meghatározó magyart és németet tanító nyelvkönyv szerzője, szótáríró, a Bécsi Egyetem első magyartanára, aki a testőrségnél is oktat) miért nem vetődött fel a trónörökösök magyartanárának kiválasztásakor. Mindössze János főhercegnél, I. Ferenc öccsénél és több más főúri családnál tanította a magyart. Nos, nagy valószínűséggel politikai nézeteit, Napóleon iráni szimpátiáját vette rossz néven az udvar.

3.4. Noha nem királyi rangban, csupán nádorként tevékenykedtek, de mindenképpen meg kell emlékeznem József nádorról (1796–1847) és fiáról, Istvánról (1847–1848). Az apának, I. Ferenc öccsének, „a legmagyarabb Habsburgnak” érdemeit hosszan sorolhatnám a Martinovics-féle összeesküvés vádlottjainak érdekében tett erőfeszítéseitől Pest kulturális és gazdasági fejlesztéséért végzett áldozatos munkáján keresztül a mecénási tevékenységéig. Ami tárgyat tekintve lényeges, megtanult magyarul, és alkalmazta is a nyelvtudását. Fia, István nádor rövid hivatali idejét, kegyvesztettségét, száműzetését éppen az irányunkban megnyilvánuló 1848-as tetteinek tudhatta be. Mivel gyermekkorától Budán élt, anyanyelvi szinten beszélte a magyart.

3.5. Ferenc Józsefről (1848–1916) több megbízható forrásból (ANGYAL 1942; GERŐ 1999; PELCZ 2005, 2009) tudjuk, hogy hosszú évekig tanulta nyelvünket. Tanára Nemeskéri Kiss Pál (1793–1847) volt, aki 1840-től 1847-ig okította magyarra és latinra. Nemeskéri Kiss ekkor már apátkanonok, elismert nevelő, a bécsi egyetem könyvtáránál segédtsízt és a Theresianumban a magyar nyelv és irodalom tanára, ugyancsak több nyelvkönyv írója. Nemcsak a nyelv, de a magyar kultúra elkötelezett közvetítője volt, megismertette tanítványát a magyar földrajzzal és történelemmel is, és 1843-ban részt vett Ferenc József első magyarországi útjának megszervezésében. A hosszú tanulóévek ellenére Ferenc József magyartudása mai értelemben véve egyoldalú volt, talán egyetlen készség vonatkozásában, az olvasott szövegek megértésében felelne meg az elvárásainknak. Ezt támasztják alá a PELCZ KATALINNak köszönhetően kézbe vehető gyakorlófüzetei, amelyek a Nemeskéri által diktált szövegeket tartalmazzák (PELCZ 2009). Amikor elkezdte ini őket, Ferenc József már negyedik éve tanult magyarul, tehát valószínűleg volt általános képe a grammatikai rendszerünkről (ez az akkori magas szintű nyelvtani műveltség birtokában természetesnek mondható), és a nyelvtanulás betetőzését jelentő, klasszikus szövegek (állatmesék, a világról szóló ismeretek, a történelem) olvasásánál, megértésénél (fordításánál) tarthatott. A diktált anyag alapján Nemeskéri a magyar történelmet állította a középpontba. A nehéz, autentikus szövegekben található kevés hiba alapján arra következtethetünk, hogy Ferenc József értette, amit írt (az írást biztos megelőzte a tanárral történő fordítás), szükség esetén fel is tudta volna olvasni az írottakat, de a tanultak önálló, kreatív használatára nem volt képes, ahogy mindennapi beszélgetéseket sem igen tudott folytatni, mivel egyik készség sem jelent meg oktatási célként a nyelvóráin.

Nem így a magyarok körében méltán népszerű Erzsébet királyné, aki kimondottan társalkodási céllal kezdett el tanulni 1863-ban, mégpedig dachból. Nem különösképpen kedvelt anyósa a cseh nyelvre akarta rábeszélteni (a cseh arisztokrácia olyan hű volt a császárhoz 1848-ban), a rebellis magyaroktól pedig óva intette (NIEDERHAUSER 1993). Sissi magyar társalkodónőt tartott, akivel magyarul beszélt, magyarul is levelezett, például legkedvesebb gyermekével, Mária Valériával, de a császárnak is kellett néhány mondatot írnia a neki szóló leveleiben. Magyartanára Falk Miksa volt. Hogy miért éppen a jogász végzettségű, újságíró és politikus Falk, nem ismeretes. Talán Deák Ferenc jóindulatának, ajánlásának köszönhetően kapta meg a megbízatást. (Deák eszközölte ki számára az MTA levelezői tagságot is.) De megismerkedtek a magyarral a királyi gyermekek is, Rudolf és Mária Valéria, akiknek nevelője Rónay Jácint címzetes püspök lett. 1871-től hetenként 3 órát, összesen 127 előadást tartott a trónörökösnek, gyakran Sissi jelenlétében. Rónayt 1875. február 5-én, megint csak Erzsébet kívánságára, kinevezték Mária Valéria főhercegnő első számú oktatójának azzal a feltétellel, hogy szigorúan csak magyarul folyhassanak az órák. (Mária Valéria állítólag nem volt elragadtatva ettől a tényről.)

3.6. Utolsó megkoronázott királyunk, IV. Károly (1916–1918) anyjának, Mária Jozefa hercegnőnek köszönhetően szigorú, trónörököszt megillető nevelésben részesült, amelynek szerves részét képezte a nyelvtanulás. Hároméves korától angol nevelőnője volt, majd a hetedik életévét betöltve ismerkedett a francia és a jövő népeinek, a cseheknek és magyaroknak a nyelvével. Magyartudásának bizonyára jót tett, hogy apját, Ottó Ferenc főherceget 1894 táján a soproni huszárezred parancsnokává nevezték ki. Sopronban Póda Endre apátplébános javaslatára Tormássy János, a katolikus elemi iskola igazgatója lett a magyartanára (KOVÁCS 2004). Részben az ő, részben a fia, Tormássy Artúr irányítása alatt ismerkedett meg a magyar irodalommal és történelemmel. Lelkesedéssel tanult, állítólag ugyanolyan jól tudott magyarul, mint németül. Középiskolai évei alatt, a bécsi bencés gimnáziumban a magyar diákok hazafias lapját, a Zászlónkat olvassagatta. 1901-ben a nevelőjével bejárta Magyarországot. Egy sajátos adalék arra, hogy a véletlenek miképpen szövik egybe a személyes élet szintjén a történelem által gyakran összekuszált szálakat: IV. Károly felesége, Zita királyné nem volt más, mint I. Róbert páрмаi hercegnek a lánya, valamint annak a Bourbon Ferdinánd Károlynak (uralkodott Luccában 1849–1854 között) az unokája, aki Deáky Zsigmondtól, az első olaszoknak szóló magyar grammatikánk szerzőjétől tanulta meg a magyart még gyermekkorában, az 1820-as évek végén (SZILI 2010).

Azt, hogy IV. Károly elsőszülött gyermeke, Habsburg Ottó főherceg tudott magyarul, csak a legifjabb olvasóimnak kell megemlítenem, hiszen a 2011-ben elhunyt politikus megnyilatkozásaiból a laikusok számára is egyértelmű volt, hogy igen magas szinten ismerte a nyelvünket, sőt több magyarul írt könyve is megjelent. Németül, magyarul, franciául, angolul, spanyolul, portugálul és olaszul beszélt. Magyartudását nem kis részben Zsámboky Pálnak köszönheti, aki IV. Károly udvari papja s egyben a trónörökös nevelője volt 1921 és 1923 között.

4. Összegezve a dolgozatom címében feltett kérdésre adott válaszomat: a mai ismereteink szerint magyartudásukat tekintve királyaink három csoportot alkotnak.

Találunk közöttük olyanokat, akik nem tanultak és nem is beszéltek magyarul (II. Ulászó, I. Ferdinánd, II. Rudolf, II. Mátyás, Mária Terézia és mások). Ez különben nem volt ritka jelenség más országokban sem. Miképpen ROKAY PÉTER megjegyzi, Angliában a Hannoveri dinasztiából származó I. és II. György nem tudtak angolul, és a királyi udvar társalgási nyelve lényegében a 15. század elejéig a francia volt (ROKAY 1997: 28). Az imént említett I. Ferdinánd német-római császár 18 éves korában kezdett németül tanulni, mivel addig Spanyolországban nevelkedett. Másrészt, voltak uralkodóink között olyanok (Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond, IV. Károly stb.), akik – mint a magyar trón várományosai vagy mint az országban élő királyok – elsajátították (esetleg megtanulták) a magyar nyelvet, és feltételezhetően használták is. Megítélésem szerint az ő nyelvismeretük felelne meg leginkább a mai nyelvtudással szemben állított követelményeknek. A harmadik (valószínűleg legnépesebb) csoport, a főként Habsburg uralkodók nevelésének részét képezte a magyar nyelv, de oktatásuk feltételezésem szerint az adott korban a legmagasabb méltóságtól elvárt készségekre, elméleti grammatikai és fonetikai ismeretekre, történeti szövegek olvasására, megértésére szorítkozott, és nem a mindennapi beszédre. Eredményessége pedig nagymértékben a diák elhivatottságától, képességétől függött.

Tanulmányomat annak reményében zárom, hogy a benne található bizonytalan felvetések, a témával kapcsolatban hosszán sorjázó kérdések izgalmas kihívást jelentenek a további történeti és nyelvészeti kutatások számára.

Kulcsszók: nyelvelsajátítás, nyelvtanulás, nyelvtudás, nyelvtanár, nyelvi készségek.

Hivatkozott irodalom

- ANGYAL DÁVID 1942. *Az ifjú Ferenc József*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Ezer év törvényei = Ezer év törvényei – Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye – Jogtár. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (2018. 04. 10.)
- GERŐ ANDRÁS 1999. *Ferenc József, a magyarok királya*. Pannon Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS GERGELY 2004. *Fogadd a koronát! – Károly magyar király hitvalló élete*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS ISTVÁN 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon. 996–1777*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÁDOR ORSOLYA 2000. A magyar nyelv státuszának változásai a honfoglalástól a XIX. század közepéig. *Hungarológiai Évkönyv* 1: 54–71.
- NEUMANN TIBOR 2011. Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán: A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény). *Századok* 145: 293–347.
- NIEDERHAUSER EMIL 1993. Ferenc József és Erzsébet. *História* 15/1: 5–7.
- NÓTÁRI TAMÁS 2003. Aeneas Sylvius Piccolomini és a defensio imperii Christiani gondolata. *Jogelméleti Szemle* 4. http://jesz.ajk.elte.hu/2003_4.html (2018. 04. 15.)
- PELCZ KATALIN 2005. Nemeskéri Kiss Pál, a grammatikáiról és Ferenc József magyartanára. *THL2* 2: 70–87.
- PELCZ KATALIN 2009. *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- PÉTER KATALIN 2004. *A reformáció: kényszer vagy választás?* Tankönyvkiadó, Budapest.
- PEZENHOFFER ANTAL 2005. *A magyar nemzet történelme*. 9. Út, Igazság, Élet Kiadó, Píliszentlélek.
- POÓR JÁNOS 1992a. Mária Terézia. *Rubicon* 1992/4: 4–9.
- POÓR JÁNOS 1992b. A Theresianum. Az összetartozás műhelye. *Rubicon* 1992/8–9: 25–26.
- ROKAY PÉTER 1997. A magyar nyelv ismeretéről az Anjou-udvarban. In: HÓDI ÉVA szerk., *Nyelvművelő Napok: Ada, 1996. okt. 10, 11, 12*. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada. 26–28.
- SROKA, STANISLAW A. 2003. I. Ulászló. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Magyarország vegyes házi királyai*. Szukits Könyvkiadó, Budapest.
- SZALAY JÓZSEF 1879–1883a. II. Lajos. In: SZALAY–BARÓTI 1879–1883. 2: 331–392.
- SZALAY JÓZSEF 1879–1883b. I. Miksa. In: SZALAY–BARÓTI 1879–1883. 3: 101–122.
- SZALAY JÓZSEF 1879–1883c. III. Ferdinánd. In: SZALAY–BARÓTI 1879–1883. 3: 276–292.
- SZALAY JÓZSEF – BARÓTI LAJOS 1879–1883. *A magyar nemzet története*. 1–4. Lampert Róbert (Wodianer Ferenc és fiai) Császári és Királyi Könyvkereskedése, Budapest.
- SZEKFŰ GYULA szerk. 1926. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790–1848)*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- SZENDE LÁSZLÓ 2012. Magyar király a német császári trónon. *Rubicon* 2012/11: www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_kiraly_a_nemet_csaszari_tronon (2018. 04. 13.)
- SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA – VIRÁGH LÁSZÓ 2001. Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában. *Irodalomtudományi Közlemények* 105: 341–358.
- SZILI KATALIN 2010. Az első olaszoknak szóló nyelvkönyvről. Deáky Zsigmond, Grammatica Ungherese Ad Uso Degl' Italiani. Roma, 1827. *Magyar Nyelv* 106: 353–360.
- SZILI KATALIN 2014. Régi nyelvtanaink vándorló motívumainak nyomában (Adámi Mihály nyelvtanáról. In: KOROMPAY KLÁRA – STEMLER ÁGNES – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 148–165.

Did the kings of Hungary speak Hungarian?

Contributions on the status of Hungarian in royal courts

Due to well-known historical reasons, quite a few monarchs of Hungary were of foreign origin and their first language was not Hungarian. Hence, the simple issue (that is nevertheless significant for the culture and national self-respect of Hungarians) of whether the kings and queens of Hungary spoke Hungarian is surrounded by uncertainty and a number of conjectures. The author's aim is to collect the available pieces of information, to supplement them by some new pieces, and to inspire further studies of the issue. Relying on her experience and knowledge as a language teacher, she presents a coherent picture of the mastery or otherwise of Hungarian of kings who ruled the country for a substantial amount of time (and their spouses), filling in gaps in the relevant chapters of historical biographies in a number of cases.

Keywords: language acquisition, languages learning, mastery of a language, language teacher, language skills.

SZILI KATALIN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem